

HOMEOPATHIC SYSTEM WORK PLAN 2081

होमियोप्याथिक चिकित्सा पद्धति-कार्ययोजना २०८१

[Handwritten Signature]
सहानिदेशक

Government of Nepal
Ministry of Health & Population
Department of Ayurveda & Alternative Medicine
Teku, Kathmandu- Nepal

विषय सूची

१. पृष्ठभूमि	१
२. होमियोप्याथिक चिकित्सा पद्धतिको विशेषता	१
३. संवैधानिक व्यवस्था तथा ऐन नियमहरू	२
३.१. राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति -२०७६	२
३.२. पन्ध्रौं पन्च वर्षिय योजना	२
४. विद्यमान स्थिती	३
५. जनशक्तिको वर्तमान अवस्था	३
६. समस्या, चुनौती र अवसर	४
६.२. चुनौती (औषधी सम्बन्धमा)	४
७. भावी सोच, ध्येय, लक्ष्य र उद्देश्य	५
७.४. उद्देश्य	५
७.४.१. अल्पकालिन उद्देश्य:	५
७.४.२. दिर्घकालिन उद्देश्य:	६
८. नीति	६
९. रणनीतिहरू	६
१०. कार्यनीतिहरू	७
एतिहासिक पृष्ठभूमि	८
विगतका प्रयासहरू	८
काउन्सिलको समस्या	९
श्रोत साधनको व्यवस्थापन	१०
तत्कालिन समाधानका उपायहरू	११
दिर्घकालीन समाधानका उपायहरू	१२
समस्या समाधानका अल्पकालिन उपायहरू	१३
प्रस्तावित सेवा संरचनाहरू	१४
संघ	१४
प्रदेश	१४
आर्थिक एवं सहयोगी श्रोतहरू	१४
निष्कर्षमा	१५
अन्तमा	१५

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]
महानिदेशक

१. पृष्ठभूमि

होमियोप्याथिक चिकित्सा प्रणाली विश्वमा प्रचलित चिकित्सा प्रणालीहरू मध्ये एक व्यक्तिपरक उपचार प्रणाली हो। यो चिकित्सा प्रणाली प्राकृतिक सिद्धान्तमा आधारित छ। जुन सिमिलिया सिमिलिबस क्युरेन्टर (Similia Similibus Curenture) को सिद्धान्तमा आधारित छ। अर्थात् समानले समानलाई निको गर्दछ (Likes Cures Likes) भन्नाले कुनै एक पदार्थ स्वस्थ व्यक्तिमा प्रयोग गर्दा उत्पादित हुने लक्षण र चिह्नहरू (Sign n Symptoms) अस्वस्थ व्यक्तिमा पाइने लक्षण र चिह्नहरूलाई उक्त पदार्थबाट बनाइएको सूक्ष्म औषधीले निर्मूल गर्दछ। उदाहरणको रूपमा: प्याज काट्दा रुघा लाग्दा जस्तो देखिने लक्षणहरूलाई प्याजलाई शक्तिकृत (Potentise) गरी तयार गरिएको औषधीले रुघाको लक्षणहरू उत्पन्न गर्ने र सो औषधीले रुघा निको गर्ने क्षमता राख्दछ। त्यस्तै Vaccine हरू समेत यही सिद्धान्तमा आधारित छ। होमियोप्याथिक चिकित्सा प्रणालीको प्रतिपादन डा. स्यामुल हैनिम्यान नामक जर्मनीका चिकित्सकले सन् १७९६ मा गर्नु भएको थियो।

२. होमियोप्याथिक चिकित्सा पद्धतिको विशेषता

- होमियोप्याथिक पद्धतिमा रोगको हैन रोगीको उपचार गरिन्छ।
- होमियोप्याथिक पद्धतिमा एक पटकमा एउटा औषधीको मात्र प्रयोग गरिन्छ।
- विरामीको लक्षण अनुसार औषधि चयन गरी रोगीको उपचार गरिन्छ।
- होमियोप्याथिक औषधिहरूको **Drug Proving** गरिन्छ।
- रोगको पहिचान (प्रयोगशाला पहिचान) को अभावमा पनि होमियोप्याथिक औषधिबाट लक्षणको आधारमा उपचार सुरु गर्न सकिन्छ।
- औषधिजन्य पदार्थलाई धेरै पटक **Dilution** र **Succussion** गरी **Potentization** प्रक्रिया बाट होमियोप्याथिक औषधि बनाईने भएकोले सामान्यता **Side Effect** हुँदैन।
- Psychological Symptoms (Fear, Anxiety, Emotional Disturbances, Mood Swings, Hallucinations, Dreams) हरूमा पनि अत्यन्तै प्रभावकारी छ।
- नसा सम्बन्धि समस्या (Neuropathy) मा Sensation हरूमा पनि होमियोप्याथिक औषधिको राम्रो प्रभाव रहेको छ। (eg.-Burning, Tingling, movement of Insect)
- होमियोप्याथिक औषधि स्वास्थ्य मानिसमा प्रमाणित गरिएको हुन्छ।
- उपचारको क्रममा रोगको मूल कारणलाई पत्ता लगाई उपचार गरिन्छ।

[Signature]

[Signature]

[Signature]
महानिदेशक

३. संवैधानिक व्यवस्था तथा ऐन नियमहरू

- नेपालको संविधान २०७२ भाग ४, धारा ५१ ज ७ मा “नेपालका परम्परागत चिकित्सा पद्धतिको रूपमा रहेको आयुर्वेदिक, प्राकृतिक चिकित्सा र होमियोप्याथिक लगायतका स्वास्थ्य पद्धतिको संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने” कुरा उल्लेख रहेकोछ।
- नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को ६ नं. बुँदामा समेत “स्वास्थ्य सेवा अन्तर्गत रहने (१) स्वास्थ्य सेवा अन्तर्गत देहायका चिकित्सा प्रणालीहरू रहने छन।
 - (क) एलोप्याथी चिकित्सा प्रणाली।
 - (ख) आयुर्वेद चिकित्सा प्रणाली।
 - (ग) होमियोप्याथी चिकित्सा प्रणाली। ऊल्लेखित भएको छ।

३.१. राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति -२०७६

६. नीतिहरू :

६.१. सबै तहका स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट तोकिए बमोजिम निशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा सुनिश्चित गरिनेछ ।

६.७. आयुर्वेद, प्राकृतिक चिकित्सा ,योग तथा होमियोप्याथिक लगायतका चिकित्सा प्रणालीलाई एकीकृत रूपमा विकास तथा विस्तार गरिनेछ ।

६.७.२. योग तथा प्राकृतिक चिकित्सा ,होमियोप्याथिक, युनानी ,अकुपन्चर लगायत अन्य चिकित्सा पद्धतिलाई संघीय संरचनाअनुरूप स्थानीय तह सम्म विकास तथा विस्तार गरिनेछ।

३.२. पन्ध्रौं पन्च वर्षिय योजना

४.४. रणनीति:

रणनीतिको क्र.सं.नं.१.मा समावेश भए बमोजिम प्रतिकारात्मक, प्रवर्द्धनात्मक, उपचारात्मक, पुनःस्थापनात्मक तथा प्रशामक (Palliative Care) लगायतका आधारभूत देखि विशिष्टीकृत र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबै नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

१. कार्यनीति:

निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा नागरिकको सर्वसुलभ पहुँचका लागि प्याकेज र प्रोटोकल तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ।

२. रणनीति:

रणनीतिको क्र.सं.नं.२.मा आयुर्वेद प्राकृतिक चिकित्सा तथा अन्य चिकित्सा पद्धतिको योजनावद्ध विकास र विस्तार गर्ने।

महानिदेशक

३. कार्यनीति:

प्रचलित प्राकृतिक चिकित्सा, वैकल्पिक तथा अन्य चिकित्सा पद्धति तथा सेवाहरूलाई निशीत मापदण्डका आधारमा सुचिकृत तथा व्यवस्थित गर्दै आयुर्वेद, पंचकर्म, योग, प्राकृतिक चिकित्साको विशिष्टिकृत सेवा सहितको राष्ट्रिय आयुर्वेद, योग ध्यान, प्राणायाम, मनोपरामर्श, पंचकर्म तथा प्राकृतिक चिकित्सा सेवा केन्द्रको स्थापना गरी स्वास्थ्य पर्यटनलाई प्रवर्धन गरिनेछ।

४. विद्यमान स्थिती

- वि.सं.२०१० सालमा स्थापित पशुपति होमियोप्याथिक चिकित्सालय वि.सं. २०४२ सालतिर हरिहर भवन पुल्चोकमा सरी आफ्नै भवनमा सेवा सुचारू रूपले हुँदै आएको छ।
- दैनिक लगभग २५० विरामीहरूले यहाँबाट सेवा लिँदै आएका छन्।
- आयुर्वेद तथा वैकल्पिक चिकित्सा विभाग टेकुमा पनि हाल एकजना होमियोप्याथिक चिकित्सकको दरबन्दी रहि पदपूर्ति रहेको छ।
- वि.सं.२०२० मा सरकारी स्तरबाट देशका विभिन्न स्थानहरू गुल्मी, पाल्पा, धनकुटा लगायतका स्थानमा होमियोप्याथिक औषधालयहरू स्थापना भएका थिए तर आर्थिक अभाव लगायतका विभिन्न समस्याहरूको कारण सो औषधालयहरू केहि समयमा नै बन्द भएका थिए।

५. जनशक्तिको वर्तमान अवस्था

- होमियोप्याथिक चिकित्सक लगभग १८०जना, एम.डि तह १०जना, होमियोप्याथिक सहायकहरू करिब ६० जना रहेका छन्।
- विराटनगरमा वि.सं. २०५९ सालमा होमियोप्याथिक चिकित्सक (वि.एच.एम.एस.) उत्पादन गर्न निजी क्षेत्रबाट नेपाल होमियोप्याथिक मेडिकल कलेज स्थापना भएको तर सरकारी स्तरबाट सहजीकरण तथा भविष्य सुनिश्चितताको अभावका कारण हाल बन्द अवस्थामा रहेको।
- वि.सं.२०६४ मा स्थापित भक्तपुरमा होमियोप्याथिक सहायक चिकित्सक उत्पादन गर्न "भक्तपुर होमियोप्याथिक मेडिकल कलेज" संचालन भएकोतर भविष्य सुनिश्चितता र उपयुक्त अवसरका अभावका कारण हाल स्थगित अवस्थामा रहेको।
- विगत लामो समय देखिनै हरेक वर्ष भारत सरकार बाट प्रदान गरिने छात्रवृत्तिमा केहि विद्यार्थीहरूले स्नातक तथा स्नातकोत्तर तह अध्ययन गर्ने गरेको।
- निजी हिसाबमा नेपालबाट भारतमा वर्षेनी लगभग ५ देखि ७ जना चिकित्सकहरू अध्ययन गर्ने गरेको पाइन्छ।

महानिदेशक

६. समस्या, चुनौती र अवसर

६.१. समस्या

- स्वास्थ्य मन्त्रालयमा होमियोप्याथीक जनशक्ति नभएको कारण यस चिकित्सा सम्बन्धि कार्यक्रमहरू आउन नसकिरहेको र विकास विस्तार हुन नसकेको महसुस रहेको छ।
- औषधी साथै औषधी पसलहरूको अनुगमन तथा गुणस्तर नियन्त्रणको लागि औषधी व्यवस्था विभागमा सम्बन्धित क्षेत्रको जनशक्ति नभएको।
- क्लिनिक, पोलिक्लिनिक साथै निजी अस्पताल स्थापना सम्बन्धका मापदण्डमा समस्याहरू रहेको।

६.२. चुनौती (औषधी सम्बन्धमा)

- नेपालमा हालसम्म होमियोप्याथीक औषधी उत्पादन नभएको र भारत लगायतका मुलुकबाट आयात हुने गरेको छ।
- नेपाल औषधी व्यवस्था विभागको रेकर्डमा करिब ६५० औषधी पसल दर्ता रहेका छन्।
- कुनै विशेष कोष नेपालमा संचालनमा नरहेकोले हाल सम्मलाई एस.एल.सी पास भई २ वर्ष औषधी पसलमा काम गरेको अनुभवका आधारमा औषधी पसल दर्ताको व्यवस्था रहेको र सोमा सुधार गर्न आवश्यक। नियामकनिकाय औषधी व्यवस्था विभागमा होमियोप्याथीक जनशक्ति नभएकाले औषधी दर्ता, पसलहरूको अनुगमन, नियमनमा समस्या।
- नेपालमा होमियोप्याथीक औषधी उत्पादनको प्रचुर सम्भावना रहेको तर हाल सम्म नभएको।
- होमियोप्याथीक औषधी गुणस्तर मापन सम्बन्धि मापदण्ड तयार पार्न आयुर्वेद तथा वैकल्पिक चिकित्सा विभागको निरन्तर समन्वय औषधी व्यवस्था विभागसँग रहेता पनि होमियोप्याथीक जनशक्तिको अभावका कारण औषधीहरूको गुणस्तर मापन सम्बन्धि मापदण्ड बनाउन कठिनाइको अवस्था छ।

६.३. अवसर

- औषधी, वनस्पति, जडिबुटी र खनिज:
होमियोप्याथीक फारमासेउटिकल्समा अवसरहरू व्यापक छन्। वनस्पतिका हिसाबले नेपाल जैविक विविधतायुक्त देश भएकाले वनस्पतिको खीती र वनस्पतिय वस्तुको निर्यातले मुलुकको अर्थतन्त्र उकास्न सकिन्छ।
- अनुसन्धान र विकासमा:
होमियोप्याथीक उद्योगमा बढ्दो मागले क्लिनिकल र अनुसन्धानका अवसरहरूलाई बढावा दिन्छ र रोजगारका अवसर सिर्जना गर्दछ।

महानिदेशक

- आमा,बच्चाको हेरचाहको लागि होमियोप्याथी: गर्भावस्था, सुत्केरी र स्तनपानको रोग अवस्था र बाल्यकालमा हुने विकारमा होमियोप्याथिकको शक्तिलाई हेरेर आयुर्वेद तथा वैकल्पिक चिकित्सा विभागले आमा र बच्चाको हेरचाहको लागि होमियोप्याथीमा राष्ट्रिय अभियान कार्यक्रम संचालन गर्न सकिन्छ।
- पर्यटन क्षेत्रमा होमियोप्याथी : होमियोप्याथिक प्रणालीमा धेरै औषधिहरू छन् जसले पर्यटकहरूलाई प्रत्यक्ष मद्दत गर्न सक्छ। जस्तै: कोका (औषधिको नाम) यो औषधिमा शरिरमा अक्सिजनको स्तर बढाउने गुण छ विशेष गरी हिमाल आरोहण वा वेलुर्निगमा प्रत्यक्ष मद्दत गर्न सक्दछ।

७. भावी सोच, ध्येय, लक्ष्य र उद्देश्य

७.१. भावी सोच

सबै नेपाली नागरिकहरू होमियोप्याथिक चिकित्सा सेवाबाट शारीरिक, मानसिक र भावनात्मक रूपमा स्वस्थ रही उत्पादनशील र गुणस्तरीय जीवन यापन गर्न सक्षम हुने ।

७.२. ध्येय

होमियोप्याथिक चिकित्सा सेवा तथा उपलब्ध साधनश्रोतको अधिकतम प्रयोग गरी स्वास्थ्य सेवा प्रदायक,सेवाग्राही र सरोकारवालाहरू बिच रणनीतिक सहकार्य गरी नागरिकहरूको स्वस्थ रहन पाउने मौलिक अधिकारको सुनिश्चित गर्ने ।

७.३. लक्ष्य

होमियोप्याथिक चिकित्सालाई नेपाली समाजमा स्थापित गराई होमियोप्याथिक चिकित्साको प्रयोगबाट स्वस्थ समाज बनाउने ।

७.४. उद्देश्य

७.४.१. अल्पकालिन उद्देश्य:

- ✓ होमियोप्याथिक चिकित्सक,होमियोप्याथिक सहायक र तालिम प्राप्त होमियोप्याथिक फार्मेसी सहायकहरूबाट एकिकृत चिकित्साको रूपमा सबै तहको अस्पतालमा होमियोप्याथिक सेवा अभियान शुरु गर्ने ।
- ✓ होमियोप्याथिक जनशक्ति विकासको लागि छात्रवृत्तिको संख्या वृद्धि गर्नुपर्ने । होमियोप्याथिक जनशक्तिहरूमा पेशागत क्षमता विकास गर्ने रिफ्रेसमेन्ट कार्यक्रम त्रैमासिक रूपमा संचालन गर्ने ।

महानिदेशक

७.४.२. दिर्घकालिन उद्देश्य:

- ✓ आधारभूत स्वास्थ्य सेवा अनुरूप होमियोप्याथिक सेवालाई स्थानिय तह सम्म पुर्याउने ।
- ✓ विमा स्वास्थ्य सेवा अनुरूप होमियोप्याथिक सेवालाई नेपाली जनता सामु पुर्याउने ।
- ✓ होमियोप्याथिक मेडिकल कलेजहरुको स्थापना गराउने ।
- ✓ होमियोप्याथिक विशेषज्ञ हस्पिटलहरुको स्थापना गराउने ।
- ✓ होमियोप्याथिक अनुसन्धान केन्द्रहरुको स्थापना गराउने ।
- ✓ होमियोप्याथिक काउन्सिल र कार्यक्रम र अनुसन्धान परियोजनाहरु बनाउनुपर्ने ।
- ✓ एकिकृत चिकित्साको रूपमा सबै अस्पतालहरुमा होमियोप्याथिक सेवाप्रवाह गराउने ।
- ✓ होमियोप्याथिक चिकित्सक, स्वास्थ्यकर्मीहरुको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने ।
- ✓ मन्त्रालय, विभाग, निर्देशनालय, अनुसन्धान केन्द्रहरुमा होमियोप्याथिक महाशाखा खोल्ने ।
- ✓ होमियोप्याथिक चिकित्साको विभिन्नतहको अध्ययनको लागि छात्रवृत्ति बढाउने ।
- ✓ विद्यालय र विश्वविद्यालय तहमा स्वास्थ्य विषयमा होमियोप्याथिक चिकित्साको बारेका आधारभूत ज्ञानहरु दिने पाठ्यक्रमवनाई सबै विद्यालयमा लागु गर्ने ।
- ✓ मोनोग्राफ, जर्नल, कार्यशालाहरु मार्फत अनुसन्धान निष्कर्षहरु प्रचार गर्नुपर्ने र जनतामा जानकारीको प्रचार प्रसारको लागि अडियोभिजुअल सहायताहरुको विकास गर्नुपर्ने ।
- ✓ समान उद्देश्यहरुमा रुचि राख्ने अन्य संघ, संस्था र समाजहरु सँगजानकारी आदान प्रदान गर्नुपर्ने ।
- ✓ स्वास्थ्य मन्त्रालय, औषधि व्यवस्था विभाग, निर्देशनालय र अनुसन्धान केन्द्रहरुमा कम्तिमा एक जना होमियोप्याथिक चिकित्सकहरुको सेवा शुरु गर्ने ।

द. नीति

होमियोप्याथिक चिकित्सा प्रणालीको संरक्षण गरी, योजनावद्ध, व्यवस्थित र ,विस्तारित रूपमा विकास गर्ने ।

९. रणनीतिहरु

- ✓ स्वास्थ्यतथा जनसंख्या मन्त्रालय, आयुर्वेद तथा वैकल्पिक चिकित्सा विभाग अन्तर्गत राष्ट्रिय होमियोप्याथिक चिकित्सा विकास बोर्ड गठन गरी अल्पकालिन तथा दिर्घकालिन लक्ष्यहरु प्राप्त गर्ने, गराउने ।
- ✓ सबै प्रदेशमा सामाजिक विकास मन्त्रालय अन्तर्गत प्रदेश होमियोप्याथिक चिकित्सा विकास बोर्ड गठन गरी अल्पकालिन तथा दिर्घकालिन लक्ष्यहरु प्राप्त गर्ने, गराउने ।

महानिर्देशक

१०. कार्यनीतिहरू

- ✓ प्रदेश होमियोप्याथिक चिकित्सा विकास बोर्डमा होमियोप्याथीमा लामो समयसम्म योगदान गर्ने अनुभवी, योग्य होमियोप्याथिक चिकित्सकहरूलाई समेत समावेश गरी विस्तृत कार्यक्रम बनाई आआफ्नो प्रदेश भित्रदर्ता भएका वा नभएका विभिन्न फार्मसी, क्लिनिक, पब्लिक क्लिनिक, अस्पतालहरूमा गई विरामीहरूसँग, स्वास्थ्यकर्मीहरूसँग, चिकित्सकहरूसँग, विरामीका आफन्तहरूसँग, प्रशासकहरूसँग, पत्रकारहरूसँग, नागरिक समाजसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरी वास्तविक तथ्यांक संकलन, विश्लेषण गरी प्रतिवेदन प्राप्त गरिनेछ ।
- ✓ राष्ट्रिय होमियोप्याथिक चिकित्सा विकास बोर्डमा होमियोप्याथीमा जानकारी राख्न सक्ने सरकारी अधिकारीहरू सहितको लामो समय सम्म होमियोप्याथीमा योगदान गर्ने अनुभवी, योग्य होमियोप्याथिक चिकित्सकहरूलाई समेत समावेश गरी विस्तृत कार्यक्रम बनाई आआफ्नो प्रदेश भित्रबाट आएका प्रतिवेदनहरू उपर गहन अध्ययन गरी थप कार्यक्रम अघि बढाईनेछ ।
- ✓ अध्ययनको क्रममा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय वस्तुगत स्थिति अध्ययन गरी विषयगत रूपमा र वस्तुगत रूपमा प्रभावली तयार गरी अध्ययनलाई प्रभावकारी र उपलब्धी मूलक बनाईनेछ ।

महानिर्देशक

ANNEX

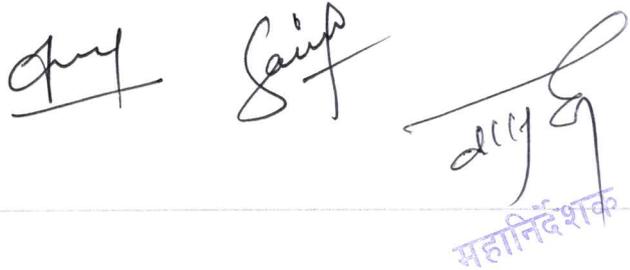
एतिहासिक पृष्ठभूमी

- राणा कालमा नेपालमा भित्रिएको ।
- सरकारी स्तरबाट वि.सं. २००४सालमा काठमाडौंमा ज्ञानेन्द्र मोहन मेमोरियल चिकित्सालय स्थापना भएको तर पछि सो संस्था भेटेरिनरी चिकित्सालयको रूपमा परिवर्तन भएको थियो ।
- वि.सं.२०१० सालमा रामनाथ अघोरीबाबा, जो होमियोप्याथीका अनुयायी हुनुहुन्थ्यो। उहाँको पशुपती आर्यघाटमा शालिक रहेको छ । उहाँको राजा त्रिभुवन संगको सम्बन्धका कारण राजाका आदेशबाट ६ शैयाको अन्तरंग सहित पशुपतिको बर्जघरमा पशुपति होमियोप्याथिक चिकित्सालय अस्पताल संचालन भएको थियो ।
- त्यस्तै लामो समय देखिनै विभिन्न सामाजिक संघ संस्था एंव व्यक्तिगत चिकित्सालयहरु मार्फत होमियोप्याथिक चिकित्सकहरुले यो सेवा प्रदान गरिरहेका छन्।

विगतका प्रयासहरु

- वि.सं.२००४ सालमा ज्ञानेन्द्र मोहन मेमोरियल होमियोप्याथीक अस्पताल स्थापित गरिएको तर पछि उक्त संस्था भेटेरिनरी अस्पतालको रूपमा रूपान्तरण गरियो ।
- वि.सं.२०१० सालमा ६ शैयाको पशुपती होमियोप्याथीक चिकित्सालय स्थापना भएको थियो जुन हाल हरिहरभवन पुल्चोक स्थित आफ्नै भवनमा संचालनमा रहेको छ ।
- वि.सं.२०११सालदेखि सरकारले छात्रवृत्ति दिई विदेशमा होमियोप्याथी पढ्न पठाउने गरेको थियो सो अन्तर्गत ७ जनाले लाभ उठाएको तर पछि सो छात्रवृत्ति बन्द गरिएको देखिन्छ ।
- वि.सं.२०१७सालमा तेह्रथुम, धरान, पाल्पा र गुल्मीमा होमियोप्याथीक क्लिनिक संचालन गरेको थियो तर उक्त क्लिनिकहरु वि.सं.२०२० सालमा खारेज गरियो ।
- वि.सं.२०३३ सालमा स्वास्थ्य मन्त्रालयबाट प्रकाशित पुस्तिकामा पशुपती होमियोप्याथीक अस्पताललाई १५ शैयाको बनाउने भनेको त्यस पश्चातको छैटौं योजनामा २५ शैया बनाउने लक्ष्य राखेको र सो पश्चात विभिन्न समयमा भएका अध्ययन प्रतिवेदनमा समेत सो कुरा उल्लेखगरि प्रतिवेदन पेश भएकोमा हाल सम्म सो तर्फ कुनै काम नभएको ।
- मिति २०४९/५/१९ मा स्वास्थ्य मन्त्रालयको मन्त्री स्तरको निर्णयबाट नेपाल होमियोप्याथीक मेडिकल काउन्सिल सम्बन्धि विधानको मस्यौदा तयार पार्न कार्यदल गठन भई सो कार्यदलले मिति २०४९/१०/१६ मा सो विधान मस्यौदा तयार पारी स्वास्थ्य मन्त्रालयमा पेश भएको तर सोको प्रकृया अगाडि नबढेको ।
- वि.सं.२०५१ सालमा माननीय सांसद् "राम लखन महतो ज्यूको" संयोजकत्वमा होमियोप्याथिक विकास तथा विस्तार कार्यदल गठन भई यस क्षेत्रका समस्याहरु साथै समाधानका उपायहरु सहितको प्रतिवेदन पेश भएको तर सो अनुसार काम नभएको ।

महानिर्देशक

- वि.सं.२०६१ सालमा स्वास्थ्य मन्त्रालयको निर्णयबाट नेपाल होमियोप्याथीक चिकित्सा परिषद् ऐन २०६१ को विधान मस्यौदा तयार पारी स्वास्थ्य मन्त्रालयमा पेश भएको तर सो को प्रकृया अगाडि नबढेको।
- वि.स २०६३ सालमा स्वास्थ्य मन्त्रालयको मन्त्री स्तरको निर्णयबाट होमियोप्याथी लगायतका वैकल्पिक चिकित्सा क्षेत्रका लागी नेपाल वैकल्पिक चिकित्सा परिषद् ऐनको विधानका मस्यौदा तयार गर्न कार्यदल गठन भई सो कार्यदलले नेपाल वैकल्पिक चिकित्सा परिषद् ऐन २०६३ स्वास्थ्य मन्त्रालयमा पेश भएको तर सोको प्रकृया अगाडि नबढेको।
- वि.सं.२०६६सालमा होमियोप्याथिक चिकित्सा विकास तथा विस्तारको कार्यदल गठन भई यस क्षेत्रका समस्याहरु साथ समाधानका उपायहरु सहितको प्रतिवेदन पेश भएको तर सो अनुसार काम नभएको।
- नेपाल संघिय अवस्थामा गई सकेको हालको परिपेक्षमा प्रदेश नं. १, मधेश प्रदेश, बागमती प्रदेश, गण्डकी प्रदेश, लुम्बिनी प्रदेशका साथै अन्य प्रदेशहरुमा यस चिकित्सा प्रणालीलाई समेत समावेश गरी अगाडि बढाउन प्रयासहरु भईरहेका छन।
- प्रदेश १ ले वि.सं.२०६६ सालदेखि नमुनाका रुपमा विभिन्न स्थानमा होमियोप्याथीक क्लिनिक संचालन गरेको छ र सो लगायतका अन्य सेवालाई संस्थागत गर्दै अगाडि बढिरहेको छ।
- प्रदेश नं. १ मा ३ जना होमियोप्याथिक चिकित्सककोर होमियोप्याथिक सहायक को दरबन्दी र लुम्बिनी प्रदेशमा १ जना होमियोप्याथिक चिकित्सकको करारमा दरबन्दी रहेको छ।
- मधेश प्रदेशमा हालै मात्र ८ वटै जिल्लामा होमियोप्याथीक चिकित्सकको दरबन्दी रहेको छ।

काउन्सिलको समस्या

- छुट्टै काउन्सिल नभएको र हाल "नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद्"मा दर्ताको कारण डाक्टरहरु तथा सहायकहरुको समस्या सम्बोधन नभएको साथै अनुगमन हुन नसकिरहेको।
- ५.५ वर्षको अध्ययन, विश्व विद्यालयले डाक्टरको मान्यता दिएको तर दर्ता स्वास्थ्यकर्मीको हैसियतमा मात्र भइरहेको।
- मिति २०४९/५/१९ मा स्वास्थ्य मन्त्रालयको मन्त्री स्तरको निर्णयबाट नेपाल होमियोप्याथीक मेडिकल काउन्सिल विधानको मस्यौदा तयार पार्न कार्यदल गठन भई सो कार्यदलले मिति २०४९/१०/१६ मा सो विधान मस्यौदा तयार पारी स्वास्थ्य मन्त्रालयमा पेश भएको तर सो को प्रकृया अगाडि नबढेको।
- वि.सं.२०६१ सालमा स्वास्थ्य मन्त्रालयको निर्णयबाट नेपाल होमियोप्याथीक चिकित्सा परिषद् ऐन २०६१ को विधान मस्यौदा तयार पारी स्वास्थ्य मन्त्रालयमा पेश भएको तर सो को प्रकृया अगाडि नबढेको।

महानिर्देशक

- वि.स २०६३ सालमा स्वास्थ्य मन्त्रालयको मन्त्री स्तरको निर्णयबाट होमियोप्याथी लगायतका वैकल्पिक चिकित्सा क्षेत्रको लागी नेपाल वैकल्पिक चिकित्सा परिषद् ऐनको विधानका मस्यौदा तयार गर्न कार्यदल गठन भई सो कार्यदलले नेपाल वैकल्पिक चिकित्सा परिषद् ऐन २०६३ स्वास्थ्य मन्त्रालयमा पेश भएको तर सो को प्रकृया अगाडि नबढेको ।
- छिमेकी देशमा स्नातकोत्तरको साथै विद्यावारिधी समेतको पढाई भइरहेकोले सोअनुसारको जनशक्तिलाई समेत समेट्ने गरी काउन्सील गठन गर्न आवश्यक रहेको छ ।

श्रोत साधनको व्यवस्थापन

आर्थिक व्यवस्थापन:

नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायहरू (सम्बन्धित मन्त्रालयहरू, विभागहरू, निर्देशनालयहरू, अस्पतालहरू, कार्यालयहरू), प्रदेश सरकारका सम्बन्धित निकायहरू (निर्देशनालयहरू, अस्पतालहरू, कार्यालयहरू), स्थानिय सरकार र सम्बन्धित कार्यालयहरू ।

मानविय व्यवस्थापन:

- ✓ सरकारी स्तरमा कार्यरत होमियोप्याथिक चिकित्सकहरू, होमियोप्याथिक सहायक चिकित्सकहरू, प्रशासकहरू ।
- ✓ निजि स्तरमाकार्यरत होमियोप्याथिक चिकित्सकहरू, होमियोप्याथिक सहायक चिकित्सकहरू, फार्मोसी सहायकहरू, स्वास्थ्यकर्मीहरू, प्रशासकहरू ।

भौतिक व्यवस्थापन:

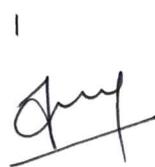
- ✓ अहिले अन्य विधामा उपलब्ध भौतिक श्रोत साधनलाई समन्वय र सहकार्य गरेर व्यवस्थापन गरिनेछ ।
- ✓ अन्य थप गर्नपर्ने भौतिक श्रोत साधनलाई सम्बन्धित स्थानिय, राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूसँग सहकार्य गरेर थप व्यवस्थापन गरिनेछ ।

अनुगमन योजना:

- ✓ सम्बन्धित सरकारी निकाय,मन्त्रालय ,आयुर्वेद तथा वैकल्पिक चिकित्सा विभागबाट कार्यक्रम बनाई आवधिक रूपमा अनुगमन र सुपरिवेक्षण गरिनुपर्दछ ।

कार्ययोजनाको अपेक्षित मुख्य उपलब्धी र प्रतिफल

- ✓ काठमाडौं उपत्यकामा केन्द्रिय स्तरको विशेषज्ञ सेवा सहितको शिक्षण अस्पताल र अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गरिनेछ ।

महानिदेशक
१०

- ✓ प्रत्येक प्रदेश स्तरमा स्थापनाहुने प्रादेशिक शिक्षण अस्पतालमा होमियोप्याथिक सेवालार्ई समेत समावेश गरिनेछ ।
- ✓ कम्तिमा प्रत्येक जिल्ला स्तरमा बस्ने सबै नागरिकले होमियोप्याथिक चिकित्साबाट एकिकृत चिकित्साको रूपमा होमियोप्याथिक स्वास्थ्य सेवाहरु सर्वसुलभ रूपमा प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्थापन गरिनेछ ।
- ✓ होमियोप्याथिक चिकित्साको आफ्नै मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तहरु भएको कारणले अलगगै पहिचान सहितको समावेशिता झल्कने गरिको होमियोप्याथिक काउन्सिल लगायतका स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित सबै सरकारी निकायहरुमा क्रमशः होमियोप्याथिक चिकित्साका प्रतिनिधिहरु लार्ई समावेश गरिनेछ ।

तत्कालिन समाधानका उपायहरु

- विराटनगरमा अवस्थित स्नातक तहको जनशक्ति उत्पादन गर्न स्थापित नेपाल होमियोप्याथिक मेडिकल कलेजलाई पुर्न संचालन गर्न सकिन्छ ।
- होमियोप्याथी चिकित्सा सम्बन्धी औषचारिक अध्ययन गरेको र काउन्सिलमा दर्ता भएको जनशक्तिलाई औषधी पसल दर्ताको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।
- होमियोप्याथिक सहायक चिकित्सक उत्पादन गर्न भक्तपुर होमियोप्याथिक मेडिकल कलेज पुर्न संचालन गर्न सकिने सम्भावना रहेको साथै स्नातक तहको अध्ययन अध्यापन गर्न सकिन्छ ।
- नेपाल सरकार अन्तर्गतको पशुपती होमियोप्याथीक अस्पताललाई शिक्षण संस्थाको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ ।
- छात्रवृतीमा भारत लगायतका देशहरुमा विद्यार्थी पठाई चिकित्सक उत्पादन गर्ने तर्फ कदम बढाउन सकिन्छ ।
- स्नातक, स्नातकोत्तर तहका पठन पाठनको लागी चिकित्सकहरुलाई छात्रवृतीको व्यवस्था गरिन सकिन्छ ।
- फार्मेसी अनुगमनको समयमा होमियोप्याथिक जनशक्तिलाईपनि समेट्न सकिन्छ ।
- औषधी व्यवस्था विभागमा होमियोप्याथीक जनशक्तिको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।
- औषधी दर्ता सम्बन्धमा रहेको प्रावधानमा समय सापेक्ष सुधार गर्न सकिन्छ ।
- औषधी आयातका लागी सरल निती नियमको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।
- औषधी कम्पनीहरु दर्ता गर्न सहज निती नियम बनाउने जसले गर्दा सहज तरिकाबाट सस्तो मुल्यमा औषधी उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।
- केन्द्र, प्रदेश तह हुँदै स्थानीय स्तरसम्म होमियोप्याथीक चिकित्सा पद्धतीको विकास विस्तार सम्बन्धमा उपयुक्त निती निर्माण बनाउनु पर्दछ ।

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

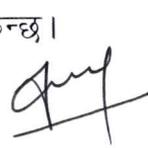
[Handwritten signature]

महानिदेशक

- सरकारी स्तरमा एक मात्र रहेको पशुपती होमियोप्याथिक चिकित्सालय लाई वि.सं.२०७६ पशुपति होमियोप्याथिक चिकित्सा संगठन संरचना तथा दरबन्दी पुनरावलोकन प्रतिवेदन २०७६,९ बमोजिम थप रूपमा विकास विस्तार गर्दै विभिन्न सेवाहरू उपलब्ध गराउनु पर्दछ।
- छुट्टै काउन्सिल नभएको र नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषदमा दर्ताको कारण होमियोप्याथीक डाक्टरहरू र सहायकहरूको समस्या सम्बोधन हुन नसकिरहेको साथै समयानुकूल ज्ञान, शिपको स्तरोन्नती खास नभएको तथ्यलाई मध्य नजर गर्दै छुट्टै काउन्सिल वा एकिकृत काउन्सिल गठन गरिनु पर्दछ।
- केन्द्रीय स्तरको अस्पताल साथै देशको ठुलो अस्पतालहरूमा होमियोप्याथीक इकाई स्थापना गरी आम नागरीकलाई सेवा प्रवाह गर्नु पर्दछ।
- प्रादेशिक तह तथा जिल्ला तहमा छुट्टै होमियोप्याथिक चिकित्सालय स्थापना गर्ने अथवा अन्य अस्पतालहरूमा होमियोप्याथीक इकाई स्थापना गरी आम नागरीकलाई सेवा प्रवाह गर्नु पर्दछ।
- औषधी साथै औषधी पसलहरूको अनुगमन तथा गुणस्तर नियन्त्रणमा दक्ष तथा सम्बन्धित जनशक्ति नभएकोले औषधी व्यवस्था विभागमा होमियोप्याथिक शाखा राखिनु पर्दछ।
- प्रदेश तहको सामाजिक विकास मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा निर्देशनालय लगायतका सम्बन्धित निकायमा होमियोप्याथीक शाखा राखिनु पर्दछ।
- होमियोप्याथिक चिकित्सा सेवा सम्बन्धित ज्ञान आदान प्रदान एवं विस्तार गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सभा सम्मेलनहरू गर्नु पर्दछ।
- सिटिडिभिटी अन्तर्गत ३ वर्ष होमियोप्याथीक कोर्स उतिर्ण गरेका जनशक्तिहरूको कुनै पनि अवसर नभएको र नेपालमा होमियोप्याथी विकासका क्रममा रहेको साथै विगतको उदाहरण तथा तथ्यहरूलाई मध्यनजर गर्नु पर्दछ र हाललाई सो जनशक्तिहरूलाई पनि किल्लीक संचालन गर्न विशेष व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ।

दिर्घकालीन समाधानका उपायहरू

- "त्रिभुवन विश्व विद्यालय चिकित्सा शिक्षा" अध्ययन संस्थानको अन्तर्गत पठनपाठन शुरु गरी होमियोप्याथी विषयमा स्नातक तथा स्नातकोत्तर शिक्षा सुरु गर्न सकिन्छ।
- सरकारी स्तरबाट पनि होमियोप्याथी सहायक जनशक्ति उत्पादन गर्न सकिन्छ।
- प्रत्येक प्रदेशमा होमियोप्याथीक मेडिकल कलेज स्थापना गरी पठनपाठनको व्यवस्था गर्न सकिन्छ।
- होमियोप्याथीक विश्व विद्यालयको स्थापना गर्न सकिन्छ।
- औषधि उत्पादन सम्बन्धि ऐन नियममा होमियोप्याथीक औषधी उत्पादन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न सकिन्छ।
- औषधी उत्पादनका लागि नेपाल सरकार स्वयंले व्यवस्था मिलाई सरकार आफैले संचालन गरी सर्वसाधारणमा सेवा पुर्याउन सकिन्छ।

महानिर्देशक

- निजी लगानीकर्ताहरूलाई औषधी उत्पादनका लागि आकर्षित गर्न वातावरण बनाउन सकिन्छ।
- नेपालमा औषधी उत्पादनको सम्भावना उच्च रहेकोले गुणस्तरिय औषधी उत्पादन गरि विदेशमा समेत निर्यात गर्ने वातावरण तयार गर्न सकिन्छ।
- मन्त्रालय, विभागहरू तथा सम्बन्धित निकायहरूमा होमियोप्याथी सम्बन्धिका जनशक्तिहरू राखेर व्यवस्थित तवरले अगाडी बढ्नुपर्छ।
- स्वास्थ्य सम्बन्धि योजना, कार्यक्रमहरूमा यस चिकित्सा पद्धतिलाई विशेष रूपमा प्राथमिकतामा राखी सरकारको सबै नागरिकको लागि निशुल्क स्वास्थ्य उपचार सेवा पुर्याउने अभियानमा समावेश गर्नु पर्दछ।
- दक्ष जनशक्ति उत्पादनका लागि सरकार आफैले शिक्षण सस्थां खोल्ने वा निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ।
- स्थानीय तह हुँदै वडा तह सम्म छुट्टै होमियोप्याथिक चिकित्सालय स्थापना गर्नुपर्छ अथवा अन्य अस्पतालहरूमा होमियोप्याथीक इकाई स्थापना गरी आम नागरीकलाई सेवा प्रवाह गर्नु पर्दछ।
- अध्ययन अनुसन्धान केन्द्र निर्माण गरी जनशक्तिहरूको सिप तथा ज्ञान अभिवृदी गर्नु पर्दछ।
- नेपालको आफ्नै होमियोप्याथीक फर्माकोपिया बनाउनु पर्छ।
- औषधी उत्पादन, जाँच लगायतका कार्यको लागी अनुसन्धान केन्द्र खोल्नु पर्दछ।
- यस चिकित्सा प्रणालीको बारेमा संचार माध्यमबाट कार्यक्रम प्रकाशित गर्नु पर्दछ।

समस्या समाधानका अल्पकालिन उपायहरू

- केन्द्र, प्रदेश हुँदै जिल्ला तथा स्थानीय तह सम्म यस चिकित्सा पद्धतिलाई पुर्याउनु पर्दछ।
- जिल्ला तहमा छुट्टै होमियोप्याथिक चिकित्सालय स्थापना गर्नु पर्छ अथवा अन्य अस्पतालहरूमा होमियोप्याथीक इकाई स्थापना गरी आम नागरीकलाई सेवा प्रवाह गर्नु पर्दछ।
- प्रदेश स्तरको ५० बेडको होमियोप्याथीक चिकित्सालय संचालन गर्नु पर्दछ।
- विद्यालय तहको पाठ्यपुस्तकमा नेपालमा प्रचलनमा रहेको चिकित्सा प्रणालीहरूको बारेमा जानकारी दिने सम्बन्धमा सामाग्रीराखका साथै उच्च तहमा यस चिकित्सा विधाको जानकारी दिन लेख रचनाहरू समावेश गर्नु पर्दछ।
- खेलाडीहरूको स्वास्थ्य प्रवर्धन तथा उपचारमा होमियोप्याथिक चिकित्साको प्रयोग गर्नु पर्दछ।
- गर्भवती महिला, वृद्ध तथा बाल स्वास्थ्य प्रवर्द्धनमा होमियोप्याथिक चिकित्सा पद्धतिको समुचित प्रयोग गर्नु पर्दछ।
- होमियोप्याथिक चिकित्सा सेवाको मौलिकतालाई विशिष्टीकरण गरि स्वास्थ्य पर्यटनको क्षेत्रमा विकास गर्नु पर्दछ।

- नसर्ने रोग, दिर्घ रोग, पटक पटक बल्लिने रोग, कतिपय अपरेशन गर्नुपर्ने रोग मानसिक रोग एवं जेष्ठ नागरिक स्वास्थ्य प्रवर्धनका लागि होमियोप्याथिक चिकित्साको विशेषता पहिल्याई प्रभावकारी उपयोग गर्नु पर्दछ।
- यस चिकित्सा प्रणालीको बारे संचार माध्यमबाट कार्यक्रम प्रकाशित गर्नु पर्दछ।
- अन्तर्राष्ट्रिय होमियोप्याथिक सस्थां, निकायहरूसंग सम्बन्ध विस्तार गरी यसलाई प्रवर्धन गर्न नीति अख्तियार गर्नु पर्दछ।

प्रस्तावित सेवा संरचनाहरू

संघ

- यदि हाल रहेको संरचनालाई निरन्तरता हुने अवस्थामा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयमा होमियोप्याथिक शाखाको आवश्यकता रहेको र होमियोप्याथिक चिकित्सा विभाग गठन गर्न आवश्यक देखिएको छ।
- पशुपती होमियोप्याथिक चिकित्सालयलाई २०७६को सांगठनिक प्रतिवेदन (O & M) वमोजिम थप रूपमा विकास विस्तार गर्दै विभिन्न सेवाहरू उपलब्ध गराउन सकिन्छ।
- यदि हाल रहेको संरचना निरन्तर रहने अवस्थामा औपधी व्यवस्था विभागमा होमियोप्याथिक शाखा राख्न आवश्यक रहेको देखिन्छ।

प्रदेश

- सामाजिक विकास मन्त्रालय अन्तर्गत होमियोप्याथी महाशाखा वा शाखाको आवश्यक रहेको देखिन्छ।
- प्रदेश स्वास्थ्य निर्देशनालयमा होमियोप्याथी शाखा आवश्यक रहेको देखिन्छ।
- प्रादेशिक होमियोप्याथिक चिकित्सालयको स्थापना वा हाललाई होमियोप्याथिक उपचार इकाई गठन गर्दै क्षमता अभिवृद्धि गर्दै जान आवश्यक रहेको देखिन्छ।
- क्रमश जिल्ला होमियोप्याथिक चिकित्सालय वा होमियोप्याथिक उपचार इकाई (UNIT) को स्थापना गरिनु पर्दछ।
- क्रमश स्थानीय तहमा होमियोप्याथिक चिकित्सालय वा होमियोप्याथिक उपचार इकाई (UNIT) को स्थापना गरिनु पर्दछ।

आर्थिक एवं सहयोगी श्रोतहरू

- नेपाल सरकारको आफ्नै स्रोत।
- दातृ राष्ट्रहरू तथा दातृ निकायहरू।
- निजी क्षेत्र।
- गैर सरकारी सस्था ।
- होमियोप्याथिक चिकित्सा सेवा प्रदान गर्नका लागि राष्ट्रिय स्वास्थ्य निती लगायतका ऐन नियममा उपयुक्त व्यवस्था गरी निजी क्षेत्र, दाता राष्ट्रहरू, दाता निकायहरू तथा गैर सरकारी क्षेत्रका ध्यानाकृष्ट गराउन आवश्यक छ।

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

महानिर्देशक

- नेपाल सरकारले होमियोप्याथीक चिकित्साको विकास विस्तारका लागि छिमेकी मुलुक भारतको "आयुष मन्त्रालय", "सेन्ट्रल काउन्सील अफ होमियोप्याथी", "सेन्ट्रल काउन्सील फर रिसर्च इन होमियोप्याथी" लगायतका निकायहरूसंग समन्वयगरी विकास विस्तारमा सहयोग लिन सकिन्छ।

निष्कर्षमा

होमियोप्याथीक चिकित्सा पद्धती परम्परागत चिकित्सा प्रणाली नभईकन सबभन्दा पछिल्लो, आधुनिक, प्राकृतिक, विकार रहित औषधी विज्ञानका रूपमा परिचित छ। नेपालमा यसको प्रचार प्रसार व्यापक नभएको र सरकारी तवरबाट उचित सम्बोधन हुन नसकेकोले अपेक्षित विकास हुन सकेको छैन। सरकारी तहमा एउटा चिकित्सालय बाहेकको संरचना छैन, त्यो समेत सन्तोष जनक अवस्थामा छैन। नत चिकित्सक, स्वास्थ्यकर्मी उत्पादनका योजना छन् नत दर्ता अभिलेख राख्न प्रभावकारी निकाय छन्। २००४ सालमा विधिवत रूपमा नेपालमा सुरुवात भएको भएता पनि हाल सम्म ठोस विकास हुन सकेको छैन। तसर्थ तत्कालिन, अल्पकालिन, दिर्घकालिन योजनाहरू कार्यान्वयन गरिनु जरुरी छ।

अतः यस क्षेत्रको समग्र विकासका लागि हाल केन्द्रिय तहमा संचालित पशुपती होमियोप्याथीक चिकित्सालयको क्षमताको अभिवृद्धि गर्न तदारुकताका साथ कदम चालिनुपर्छ। नेपाल होमियोप्याथीक मेडिकल काउन्सील वा वैकल्पिक चिकित्सा काउन्सील गठन गर्न आवश्यक कानुनी प्रकृया मिलाउनु पर्दछ। स्वास्थ्य मन्त्रालय लगायतका आवश्यक निकायहरूमा होमियोप्याथीक विभागको स्थापना जरुरी देखिएको छ। त्यस्तै शिक्षण संस्था स्थापना गर्दा स्वास्थ्य मन्त्रालयबाट संचालित योजना तथा कार्यक्रमहरूमा समेत यस चिकित्सा प्रणालीलाई उचित रूपमा समावेश गरी जनताको सुलभ तथा निशुल्क स्वास्थ्य सेवा प्रयोग गर्न पाउने अधिकारको सुनिश्चिता गरिनु पर्दछ।

अन्तमा

नेपाल जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रमा होमियोप्याथीक चिकित्सा प्रणालीको उपयोग गरेर ठुलो फाइदाको मार्ग सक्ने तथ्यलाई मनन गर्दै संघ, प्रदेश र स्थानीय तह सम्ममा नीतिगत व्यवस्था गरी व्यवस्थित रूपमा होमियोप्याथीक चिकित्सा प्रणालीको विकास तथा विस्तार गर्न आवश्यक रहेको छ।

